

आन्ध्रप्रदेशस्य अद्वैतवेदान्ते योगदानम् एकं ऐतिहासिकं दार्शनिकं च समीक्षणम्

टि. गणेशः
 अद्वैतवेदान्तविभागः
 राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
 तिरुपति:

१. प्रस्तावना

अद्वैतवेदान्तस्य मूलाधाराः उपनिषदः, भगवद्गीता, ब्रह्मसूत्राणि च; एतेषां त्रयाणां भाष्यकारत्वेन आदि-शङ्करभगवत्पादस्य स्थानं परम्परायां सर्वोपरि वर्तते। छान्दोग्योपनिषदि—

“सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्।” (छान्दोग्योपनिषद् ६.२.१)

बृहदारण्यकोपनिषदि च आत्मविद्यायाः अद्वैतपर्यवसानं प्रसिद्धेन वचसा प्रतिपादितम्—

“नेह नानास्ति किञ्चन।” (बृहदारण्यकोपनिषद् ४.४.१९)

शङ्करभाष्यपरम्परायां ज्ञानमेव मोक्षस्य साक्षात् साधनमिति प्रतिपादनं दृश्यते। मुण्डकोपनिषदः “ब्रह्मविदाप्नोति परम्” इति वचनं तथा भगवद्गीतायाः “ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा” इति उपदेशः अस्य परम्परायाः साधन-साध्यसम्बन्धं प्रकाशयतः।

अद्वैतवेदान्तस्य दार्शनिकपरम्परायाः मूलाधाररूपेण उपनिषदः, भगवद्गीता, ब्रह्मसूत्राणि च प्रस्थानत्रयमिति प्रसिद्धानि। उपनिषदः आत्मब्रह्मणोः स्वरूपं, जगतः कारणतत्त्वं, बन्धमोक्षयोः स्वरूपं च प्रतिपादयन्ति; भगवद्गीता कर्म-ज्ञान-भक्ति-ध्यानयोगानां समन्वयेन आत्मविद्यायाः साधनस्वरूपं विशदयति; ब्रह्मसूत्राणि च उपनिषद्वाक्यानां समन्वयं कृत्वा ब्रह्मविद्यायाः तात्त्विकसङ्गतिं स्थापयन्ति। एतेषां शङ्करभाष्यपरम्परायां ब्रह्मैव परमार्थतः सत्यं, आत्मा च ब्रह्मणो न भिन्नः इति मूलसिद्धान्तः प्रतिपाद्यते। “सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्”, “नेह नानास्ति किञ्चन”, “अहं ब्रह्मास्मि”, “तत्त्वमसि”, “अयमात्मा ब्रह्म”, “प्रज्ञानं ब्रह्म” इत्यादिवाक्यैः ब्रह्मणः अद्वितीयत्वं तथा आत्मनः शुद्धचैतन्यस्वरूपत्वं प्रतिपाद्यते। आत्मनि देहाद्यनात्मधर्माणाम् आरोपः अध्यासः, तस्य मूलं च अविद्या; उपाधिजनितो जीवब्रह्मभेदः व्यवहारतः दृश्यते, परमार्थतः तु नास्ति। माया ब्रह्माधिष्ठितव्यवहारिकप्रपञ्चस्य विवेचने प्रयुज्यते, न तु स्वतन्त्रं परमार्थतत्त्वम्। अतः जगन्मिथ्यात्वस्य अभिप्रायः जगदनुभविनिषेधः न, किन्तु तस्य स्वतन्त्रपरमार्थसत्तानिषेधः; अत्र प्रातिभासिक-व्यवहारिक-पारमार्थिकसत्तात्रयविवेकः महत्त्वपूर्णः।

मोक्षस्य मूलसाधनम् आत्मज्ञानम्; तस्य योग्यतायै विवेक-वैराग्य-शमादिषट्कसम्पत्ति-मुमुक्षुत्वरूपं साधनचतुष्टयम् आवश्यकम्। कर्मयोगेन चित्तशुद्धिः, उपासनया एकाग्रता, भक्त्या ईश्वराभिमुखता, ध्यानाभ्यासेन मनसः स्थैर्यं च सम्पद्यते। ततः श्रवण-मनन-निदिध्यासनैः आत्मब्रह्मैक्यज्ञानं दृढीभवति। “ब्रह्मविदाप्नोति परम्”, “ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा” इत्यादिवचनैः ज्ञानस्य फलस्वरूपं प्रकाशयते। मोक्षः नूतनपदार्थप्राप्तिः न, अपितु नित्यशुद्धबुद्धमुक्तात्मस्वरूपस्य अपरोक्षवबोधः। “अहं ब्रह्मास्मि” इति बोधः अहङ्कारविस्तारः न, किन्तु शुद्धचैतन्यस्वरूपस्य साक्षात्कारः। एवं अद्वैतवेदान्तः ब्रह्मणः अद्वितीयत्वम्, आत्मनः चैतन्यस्वरूपत्वम्, अविद्याध्यासयोः बन्धहेतुत्वम्, जगतः व्यवहारिकस्वरूपम्, साधनचतुष्टयम्, श्रवण-मनन-

निदिध्यासनानि तथा ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वं च समन्वययन् आत्मस्वरूपानुसन्धानाद् अविद्यानिवृत्तिं तत्त्वज्ञानं च साधयित्वा मोक्षपर्यन्तं नयति इति समग्रजीवनदर्शनम्।

२. आन्ध्रप्रदेशः—वेदान्तविद्यायाः ऐतिहासिकभूमिः

आन्ध्रप्रदेशस्य धार्मिक-सांस्कृतिकइतिहासे श्रीशैलम्, कालहस्ति, द्राक्षारामम्, पिठापुरम्, विजयवाडा-परिसरः, तिरुमल-तिरुपति-प्रदेशश्च संस्कृताध्ययनस्य महत्त्वपूर्णानि केन्द्राणि आसन्। शैव, वैष्णव, स्मार्तानां तथा मठपरम्पराणां सहवासेन वेदान्तविचारस्य बहुविधः संवादः अभवत्। विशेषतः श्रीशैलस्य शैवपरम्परा अद्वैतशैवविचारस्य व्यापकभारतीयपरम्पराभिः सम्बद्धा आसीत्; तिरुपति-प्रदेशे च संस्कृतपाण्डित्यस्य संस्थागतविकासः आधुनिककाले विशेषरूपेण भवति।

आन्ध्रदेशे अद्वैतस्य इतिहासं केवलं 'कस्य विदुषः जन्म आन्ध्रे अभवत्' इत्यनेन न मापनीयम्। ग्रन्थप्रतिलिपिः, पाठशालाः, मठाः, गुरुपरम्पराः, राजाश्रयः, शास्त्रार्थः तथा आधुनिकविश्वविद्यालयाः इत्येते सर्वेऽपि तस्य प्रसारे कारणभूताः। अतः क्षेत्रीयबौद्धिकेतिहासस्य पुनर्निर्माणे पाण्डुलिपिसूची, कोलोफोन्, शिलालेखः, मठीयवंशावली तथा प्राचीनग्रन्थानां अन्तःसाक्ष्यं विशेषेण परीक्षितव्यम्।

३. आन्ध्रसम्बद्धाः प्रमुखाः अद्वैतविद्वांसः

अधोलिखितसूची 'आन्ध्रसम्बद्धता' इत्यस्य व्यापकस्य ऐतिहासिकमानदण्डस्य आधारेण प्रस्तुत्यते। प्राचीनविदुषां जन्मस्थानविषये सर्वत्र एकमतं नास्ति; अतः यत्र प्रमाणं विवादास्पदं तत्र तद् स्पष्टतया सूचितम्।

विद्वान्	कालः	योगदानम्	प्रमुखकृतयः	ऐतिहासिकटिप्पणी
शङ्करानन्दः	मध्यकालीनः वेदान्तविद्वान्	उपनिषद्वाख्यापरम्परायां महत्त्वपूर्णः; विविधोपनिषदां टीकाः तस्य नाम्ना प्रचलिताः।	आत्मपुराणम्, उपनिषद्भाष्यटीकाः	तस्य आन्ध्रसम्बन्धः आधुनिकसाहित्ये सर्वत्र निर्विवादः नास्ति; अतः अधिकं अभिलेखीय- पाण्डुलिपीयं परीक्षणम् अपेक्षितम्।
नृसिंहाश्रमी	उत्तर-मध्यकालीनः अद्वैताचार्यः	अद्वैतवादस्य तर्कशास्त्रीय- व्यवस्थितप्रतिपादने प्रसिद्धः।	अद्वैतदीपिका, अद्वैतभारती	आन्ध्रप्रादेशिकसम्बन्धः कतिपयपरम्परासु निर्दिश्यते; जन्मस्थानविषये सावधानता अपेक्षिता।
श्रीशैल-सम्बद्धाः स्मार्तवेदान्तविद्वांसः	मध्यकालादारभ्य	श्रीशैलं शैव- अद्वैतविचारस्य तथा संस्कृतशास्त्राध्ययनस्य महत्त्वपूर्णं केन्द्रम्।	विविधवेदान्त- शैवग्रन्थानां पाठपरम्परा	व्यक्तिनामावली पुनः पाण्डुलिपि- कोलोफोन्-आधारेण निश्चितव्या।

आधुनिक आन्ध्र- संस्कृतविद्वांसः	१९-२० शताब्दौ	मठीयाभिः तथा विश्वविद्यालयीय संस्थाभिः अद्वैतवेदान्तस्य अध्यापनं, सम्पादनं, प्रकाशनं च विकसितम्।	भाष्य, टीका, अनुसन्धानग्रन्थ, सम्पादितसंस्करणानि	व्यक्तिगत सूचीकरणाय संस्थागत अभिलेखाः तथा पुस्तकालय-सूची आवश्यकः।
------------------------------------	---------------	--	--	---

नोटः—उपर्युक्तप्राचीननामानां आन्ध्रसम्बन्धः सर्वत्र समानप्रमाणबलयुक्तः नास्ति। अतः जन्मस्थलम् अथवा 'आन्ध्रदेशीयः' इति निर्णायकवचनं केवलं द्वितीयकपरम्परायां न आधारीकृत्य शिलालेख-पाण्डुलिपि-कोलोफोन्-प्रामाणिकस्रोतैः पुनः परीक्षितव्यम्।

४. आन्ध्रप्रदेशस्य योगदानस्य प्रमुखाः आयामाः

भारतीयदर्शनपरम्परायाम् अद्वैतवेदान्तस्य विकासः न एकस्य प्रदेशस्याचार्यस्य वा प्रयासफलम्, अपितु गुरुपरम्पराणां, मठसंस्थानां, शास्त्राध्ययनकेन्द्राणां, मन्दिरसंस्कृतेः, विद्वत्समाजस्य तथा पाण्डुलिपिसम्पदां दीर्घकालिकसमन्वितप्रयासस्य फलम्। अस्मिन् विकासे आन्ध्रदेशस्यापि विशिष्टं स्थानं वर्तते। अत्र अद्वैतवेदान्तस्य प्रसारः वेदाध्ययनस्य, संस्कृतशास्त्राध्ययनस्य, गुरुशिष्यपरम्परायाः, मठ-मन्दिरकेन्द्रितविद्यापरम्परायाः तथा ग्रन्थसंरक्षणस्य समन्वितरूपेण अभवत्। दक्षिणभारतीयस्मार्तपरम्परा, दशनामिसन्ध्यासपरम्परा तथा विविधवेदविद्याकेन्द्राणि वेदान्तविचारस्य प्रसारे सहायकानि अभवन्। मठाः पूजोपासनाकेन्द्राणि एव न, अपितु वेद-वेदाङ्ग-व्याकरण-मीमांसा-न्याय-तर्क-पुराण-धर्मशास्त्र-वेदान्तादीनाम् अध्ययन-अध्यापनस्य, साधनायाः, ग्रन्थसंरक्षणस्य तथा विद्वत्संवादस्य केन्द्राण्यपि आसन्। अद्वैतस्य गम्भीराध्ययनाय भाषाशास्त्रदक्षता, वाक्यार्थविचारः, प्रमाणमीमांसा, तर्कः, पूर्वपक्ष-सिद्धान्तविवेकः तथा भाष्यपरम्परापरिचयः अपेक्षितः; अतः आन्ध्रदेशीयशास्त्राध्ययनपरम्परा तस्य अनुकूलभूमिं निर्मितवती। गुरुमुखेन श्रवणम्, ग्रन्थपाठः, तात्पर्यविचारः, प्रश्नोत्तरम्, शास्त्रार्थः तथा निरन्तराध्ययनं च ज्ञानसंप्रेषणस्य प्रमुखाङ्गानि आसन्।

आन्ध्रदेशस्य महत्त्वपूर्ण योगदानं पाण्डुलिपिसंरक्षणेऽपि दृश्यते। मठ-मन्दिर-आश्रम-विद्याकेन्द्रेषु तालपत्र-कागदादिषु संरक्षिताः वेदान्तग्रन्थाः, भाष्य-वार्तिक-टीका-प्रकरणग्रन्थाश्च भारतीयबौद्धिकपरम्परायाः महत्त्वपूर्णाः स्रोताः सन्ति। पाण्डुलिपिसंरक्षणे प्रतिलिपिनिर्माणम्, पाठभेदसंरक्षणम्, मौखिकपाठपरम्परा तथा अध्ययन-अध्यापनस्य निरन्तरता अन्तर्भवन्ति। अनेकप्रतिषु उपलब्धैः ग्रन्थैः पाठतुलना, प्रक्षिप्तांशपरीक्षणम्, मूलपाठनिर्णयः तथा ग्रन्थपरम्पराविकासस्य अनुसन्धानं च शक्यते। अतः आन्ध्रदेशस्य योगदानं केवलं सिद्धान्तनिर्माणे न, अपितु शास्त्रीयज्ञानस्य संरक्षणे, पुनरुत्पादने, परम्परानिरन्तरतायां तथा भाविपीढीनां कृते ज्ञानसम्पदः उपलब्धतायामपि महत्त्वपूर्णम्। आधुनिककाले सूचीकरणम्, डिजिटलरूपान्तरणम्, आलोचनात्मकसम्पादनम् तथा अनुसन्धानोपयोगिप्रकाशनं च पूर्वपरम्परां नूतनशोधपद्धतीभिः संयोजयति। एवं आन्ध्रदेशे अद्वैतवेदान्तस्य विकासः गुरुपरम्परा, संस्थागतशास्त्राध्ययनम् तथा पाण्डुलिपि-ज्ञानसंरक्षणस्य समन्वितफलरूपेण अवगन्तव्यः।

५. शास्त्रीयदृष्ट्या अद्वैतस्य आन्ध्रदेशीयस्वीकारः

अद्वैतवेदान्तस्य मूलप्रतिज्ञा उपनिषदां महावाक्येषु निहिता। बृहदारण्यकोपनिषदि—

“अहं ब्रह्मास्मि।” (बृहदारण्यकोपनिषद् १.४.१०)

तथा छान्दोग्योपनिषदि—

“तत्त्वमसि श्वेतकेतो।” (छान्दोग्योपनिषद् ६.८.७)

इत्यादीनि वाक्यानि जीव-ब्रह्मैक्यविचारस्य मूलप्रमाणानि। माण्डूक्योपनिषत् तुरीयस्य स्वरूपं “प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतम्” इति निरूपयति (माण्डूक्योपनिषद् ७)। एवं शास्त्रप्रमाणाधारितस्य अद्वैतविचारस्य अध्ययन-प्रसारे आन्ध्रदेशीयविद्वत्परम्परायाः योगदानं भारतीयवेदान्तस्य व्यापकइतिहासस्य एकं महत्त्वपूर्णमङ्गम् अस्ति।

६. आन्ध्रप्रदेशे अद्वैतवेदान्तस्य आधुनिकपरिणामः

आधुनिककाले आन्ध्रप्रदेशे संस्कृतशिक्षणस्य संस्थानीकरणेन अद्वैतवेदान्ताध्ययनस्य स्वरूपे महत्त्वपूर्णः परिवर्तनक्रमः दृश्यते। पूर्वं मठ-मन्दिर-गुरुकुल-आश्रमकेन्द्रितं शास्त्राध्ययनं क्रमशः संस्कृतमहाविद्यालयेषु, विश्वविद्यालयेषु, शोधसंस्थासु च प्रविष्टम्। तिरुमलातिरुपतिक्षेत्रं संस्कृत-वेद-आगम-भारतीयदर्शनाध्ययनस्य महत्त्वपूर्णं केन्द्रं विकसितम्; अत्र परम्परागतपाठशैली तथा आधुनिकविश्वविद्यालयीयपद्धतिः समन्वितरूपेण प्रवर्तते। आधुनिकशोधेन पाठसम्पादनम्, ग्रन्थविश्लेषणम्, तुलनात्मकदर्शनम्, ऐतिहासिक-भाषावैज्ञानिकविवेचनम्, अनुवादम् तथा अन्तर्विषयकानुसन्धानम् इत्यादयः नूतनाः आयामाः विकसिताः। अतः अद्वैतवेदान्ताध्ययनं केवलं सिद्धान्तपुनरावृत्तौ न सीमितं, अपितु प्रमाणमीमांसा, ज्ञानमीमांसा, सत्तामीमांसा, भाषादर्शनम्, मोक्षसिद्धान्तः, ईश्वर-जीव-जगत्सम्बन्धः तथा अन्यभारतीयदर्शनैः सम्बन्धः इत्यादीन् विषयान् अपि अन्तर्भावयति। शङ्करभाष्य-मूलपाठपरीक्षणम्, प्रकरणग्रन्थ-टीकाकारपरम्पराणां तुलनात्मकाध्ययनम्, आलोचनात्मकसम्पादनम् तथा मातृभाषानुवादः आधुनिकशोधस्य प्रमुखाः दिशः अभवन्। तथापि परम्परागतगुरुमुखाध्ययनस्य महत्त्वं न विस्मर्तव्यम्; आधुनिकपद्धतिः ऐतिहासिक-भाषिक-दार्शनिकविश्लेषणस्य साधनानि ददाति, गुरुपरम्परा तु तात्त्विकतात्पर्यबोधं, शास्त्रीयव्याख्यापद्धतिं तथा साधनासम्बद्धं सन्दर्भं वहति। अतः परम्परा तथा आधुनिकता विरोधरूपेण न, किन्तु सम्भाव्यसमन्वयरूपेण अवगन्तव्ये।

शास्त्रीयदृष्ट्या आन्ध्रप्रदेशे अद्वैतवेदान्तस्य आधारः उपनिषदां मूलश्रुतिप्रमाणपरम्परायां निहितः। “अहं ब्रह्मास्मि”, “तत्त्वमसि”, “प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतम्” इत्यादिवाक्यानि आत्मा-ब्रह्म-जगत्-चेतना-मोक्षादीनां मूलदार्शनिकप्रश्नानां विवेचनस्य आधाराः सन्ति। आन्ध्रदेशीयविद्वत्परम्परायाः योगदानं नूतनतत्त्वनिर्माणरूपेण, अपितु श्रुति-युक्ति-भाष्य-गुरुपरम्पराधारितस्य तत्त्वदर्शनस्य अध्ययन-अध्यापन-संरक्षणरूपेण विवेचनीयम्। शङ्करभाष्यपरम्परायां उपक्रमोपसंहार, अभ्यास, अपूर्वता, फल, अर्थवाद, उपपत्ति इत्यादितात्पर्यलिङ्गैः वेदान्तवाक्यानां समन्वयः क्रियते। अतः उपनिषद्, भगवद्गीताभाष्य, ब्रह्मसूत्र तथा प्रकरणग्रन्थाध्ययनैः प्रमाणमीमांसा, ज्ञानस्वरूपम्, अविद्या-अध्यासः, ईश्वर-जीव-जगत्सम्बन्धः, मोक्षः तथा ज्ञानस्य साधनत्वं च सम्यगवगन्तुं शक्यते।

आन्ध्रप्रदेशस्य योगदानं सामाजिक-सांस्कृतिकपरम्परासंरक्षणेऽपि दृश्यते। दर्शनं ग्रन्थस्थसिद्धान्तमात्रं न, अपितु धार्मिकाचार, संस्कार, गुरुमठपरम्परा, मन्दिरसंस्कृति तथा दैनन्दिनजीवनमूल्यैः सम्बद्धमासीत्। आत्मब्रह्मैक्यम्, सर्वभूतस्थचेतन्यदर्शनम्, वैराग्यम्, समत्वम्, अन्तःकरणशुद्धिः तथा आत्मविचारः इत्यादयः तत्त्वाः साधनजीवनस्यापि आधाराः अभवन्। तथापि प्रदेशस्य योगदानस्य मूल्याङ्कने अतिशयोक्तिपूर्णदावाः न कर्तव्याः; मठपरम्परा, पाण्डुलिपिसम्पदा, संस्कृतशिक्षणसंस्थाः, विद्वत्परम्परा, ग्रन्थसम्पादनम् तथा आधुनिकशोधकार्यं इत्यादीनां प्रमाणाधारितपरीक्षणेन एव यथार्थमूल्याङ्कनं सम्भवति। अत्र योगदानस्य अर्थः अनिवार्यतया नूतनसिद्धान्तनिर्माणं न, अपितु विद्यमानज्ञानस्य संरक्षणम्, पुनरध्यापनम्, पाठप्रसारणम्, व्याख्यापरम्परानिरन्तरता तथा आधुनिकसंशोधनाय पुनरुपस्थापनं च भवितुमर्हति।

समग्रतया आन्ध्रप्रदेशे अद्वैतवेदान्तस्य आधुनिकपरिणामः परम्परा-आधुनिकतयोः सततसंवादस्य परिणामः। मठाः, गुरुपरम्पराः, वेदपाठशालाः तथा पाण्डुलिपिभाण्डाराः प्राचीनज्ञानस्य निरन्तरतां वहन्ति; विश्वविद्यालयाः, शोधसंस्थाः,

डिजिटलसंग्रहाः तथा आलोचनात्मकसम्पादनपरियोजनाः तस्य नूतनशैक्षणिकपरिसरे पुनरुपस्थापनं कुर्वन्ति। पाण्डुलिपिसंरक्षणस्य, सूचीकरणस्य, डिजिटलरूपान्तरणस्य, आलोचनात्मकसम्पादनस्य तथा स्रोतस्समीक्षायाः माध्यमेन अप्रकाशितग्रन्थाः, स्थानीयविद्वत्परम्पराः तथा मठीयइतिहासः अनुसन्धानयोग्याः भवन्ति। अन्तर्विषयकसंशोधने चेतना, आत्मपरिचय, मनः, अनुभवः, ज्ञानम्, भाषा, वास्तविकता तथा मोक्षः इत्यादयः विषयाः आधुनिकदर्शन-मनोविज्ञान-संज्ञानविज्ञानादिभिः सह तुलनात्मकतया परीक्षितुं शक्यन्ते; तथापि शास्त्रीयसंकल्पनानां आधुनिकवैज्ञानिकसंकल्पनाभिः अनावश्यकसाम्यं न स्थापनीयम्। अतः भविष्यत्-अनुसन्धानस्य प्रमुखक्षेत्रेषु पाण्डुलिपिनां डिजिटलसूचीकरणम्, अप्रकाशितग्रन्थानाम् आलोचनात्मकसम्पादनम्, गुरुपरम्पराणां स्रोतस्समीक्षाधारितपुनर्निर्माणम्, तिरुपति तथा अन्यसंस्कृतकेन्द्राणाम् संस्थागतइतिहासः, संस्कृतविदुषां ग्रन्थ-सामाजिकसन्दर्भाध्ययनम् तथा आधुनिकभारतीयदर्शनविमर्शेषु अद्वैतवेदान्तस्य स्थाननिर्णयः प्रमुखाः सन्ति। एवं प्रमाणपरकसमन्वितसंशोधनेन आन्ध्रप्रदेशस्य अद्वैतवेदान्तीययोगदानं भारतीयबौद्धिकइतिहासस्य, संस्कृतविद्यायाः, पाण्डुलिपिसंस्कृतेः तथा आधुनिकदर्शनसंशोधनस्य महत्त्वपूर्णध्यायरूपेण निरूपयितुं शक्यते।

७. निष्कर्षः

आन्ध्रप्रदेशे अद्वैतवेदान्तस्य विकास-परम्परायाः परीक्षणे तस्य योगदानं कस्यचित् एकस्य आचार्यस्य, मठस्य वा ग्रन्थस्य कीर्तिरूपेण न, अपितु दीर्घकालव्यापिन्या बहुस्तरीयया सांस्कृतिक-बौद्धिक-शैक्षणिकज्ञानपरम्परया निर्मितस्य प्रवाहस्य रूपेण अवगन्तव्यम्। परम्परागतमठसंस्थाः, गुरुमुखाध्ययनपरम्पराः, वेद-वेदाङ्ग-संस्कृतशास्त्रपाठशालाः, मन्दिरकेन्द्रितविद्यापरम्पराः तथा विद्वत्समुदायाः उपनिषदां, भगवद्गीतायाः, ब्रह्मसूत्रस्य तथा शङ्करभाष्यपरम्परायाः अध्ययन-अध्यापनं दीर्घकालं संरक्षितवन्तः। पाण्डुलिपि-प्रतिलिपि-प्रसारणेन भाष्य-टीका-वार्तिक-प्रकरणग्रन्थादीनां पाठपरम्परा सुरक्षिताभवत्; तस्य संरक्षणं भारतीयदर्शनस्य बौद्धिकस्मृतेः संरक्षणमपि अस्ति।

आधुनिककाले विश्वविद्यालयीयसंस्थाभिः, संस्कृत-दर्शनविभागैः तथा शोधकेन्द्रैः अद्वैतवेदान्ताध्ययनं आलोचनात्मकपाठसम्पादनम्, तुलनात्मकवेदान्तम्, पाठालोचनम्, भाष्यपरम्पराविश्लेषणम्, पाण्डुलिपिविज्ञानम् तथा अन्तर्विषयकदर्शनसंशोधनं प्रति विस्तारितम्। तथापि आन्ध्रप्रदेशस्य वास्तविकं योगदानं वैज्ञानिकतया निरूपयितुं विदुषां जन्मस्थानम्, कालः, गुरुपरम्परा, शैक्षणिककेन्द्रम्, रचनासम्पदा, पाण्डुलिपिसाक्ष्यं तथा बौद्धिकप्रभावक्षेत्रं निश्चितुं अभिलेखीयस्रोतसां, शिलालेखानां, मठीयवंशावलीनां, पाण्डुलिपिनां, मुद्रितसंस्करणानां तथा मौखिकपरम्परास्रोतसां बहुस्रोतस्समीक्षाधारितम् अनुसन्धानम् अपेक्षितम्। केवलं स्थानीयपरम्परायां प्रचलितनामावलिः वा उत्तरकालीनस्मृतिवर्णनं वा पर्याप्तं ऐतिहासिकप्रमाणं न मन्येत।

अतः “आन्ध्रस्य अद्वैतवेदान्ते योगदानम्” इति विषयः गौरवकथनरूपेण न, अपितु प्रमाणाधारित-इतिहासलेखनस्य, पाण्डुलिपिविज्ञानस्य, संस्कृतशास्त्रपरम्परायाः तथा दर्शनानुसन्धानस्य समन्वितविषयरूपेण परीक्षितव्यः। आन्ध्रप्रदेशस्य योगदानं त्रिविधरूपेण प्रकाशते—(१) परम्परागतविद्याकेन्द्रैः शास्त्रज्ञानस्य संरक्षणम्, (२) पाण्डुलिपि-प्रतिलिपि-प्रसारणेन ग्रन्थपरम्परायाः अविच्छिन्नता, (३) आधुनिकशैक्षणिकसंस्थाभिः तस्य पुनरध्ययनस्य संस्थानीकरणम्। एतेषां समन्वयेन परम्परा तथा आधुनिकसंशोधनं परस्परपूरके भूत्वा शास्त्रीयज्ञानस्य संरक्षणं, पुनर्व्याख्यानं तथा भाविपीढिषु सञ्चरणं साधयतः। अतः आन्ध्रप्रदेशस्य अद्वैतवेदान्ते योगदानं व्यक्तिविशेषकेन्द्रितदृष्ट्या न, अपितु ज्ञानस्य संरक्षण-परिवर्धन-प्रसारण-नूतनानुसन्धानरूपेण प्रवर्तमानस्य समग्रस्य सांस्कृतिक-बौद्धिकजालस्य रूपेण अवलोकनीयम्। एषा प्रमाणपरका समग्रदृष्टिरेव भारतीयवेदान्तस्य व्यापकइतिहासे आन्ध्रप्रदेशस्य अद्वैतवेदान्तीयस्थानं यथार्थतया निरूपयितुं समर्था भवति।

Cover Page

प्रामाणिकशास्त्रीयसन्दर्भः

छान्दोग्योपनिषद् ६.२.१; ६.८.७। सम्प्रदायप्रचलितसंस्करणानि।

बृहदारण्यकोपनिषद् १.४.१०; ४.४.१९। सम्प्रदायप्रचलितसंस्करणानि।

माण्डूक्योपनिषद् ७। सम्प्रदायप्रचलितसंस्करणम्।

भगवद्गीता १३.१२; १८.५०-५४। शाङ्करभाष्यसमेतम्।

शङ्करभगवत्पादः, ब्रह्मसूत्रभाष्यम्। सम्पादितसंस्करणानि।

शङ्करभगवत्पादः, उपनिषद्भाष्याणि। आनन्दाश्रम/निर्णयसागरादि संस्कृतसंस्करणानि।

Śaṅkarānanda, Ātmapurāṇa and attributed Upaniṣad commentarial works; see manuscript and catalogue records before assigning provenance.

Nṛsiṃhāśrama, Advaitadīpikā. उपलब्धसंस्करणेषु लेखक-परम्परा तथा पाठभेदाः परीक्षितव्याः।

Potter, Karl H. (ed.), Encyclopedia of Indian Philosophies, Vol. 3: Advaita Vedānta up to Śaṅkara and His Pupils. Delhi: Motilal Banarsidass.

Potter, Karl H. (ed.), Encyclopedia of Indian Philosophies, Vol. 12: Advaita Vedānta from 800 to 1200. Delhi: Motilal Banarsidass.

Dasgupta, Surendranath, A History of Indian Philosophy, Vol. 1–2. Cambridge University Press.

Radhakrishnan, S., Indian Philosophy, Vol. 2. London: George Allen & Unwin.